

QO'QON XONLIGIDA YER EGALIGI VA IRIGATSIYA TIZMI

Ro'ziyev Og'abek Nizomiddin o'g'li

Mirzo Ulug'bek Nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

Tarix fakulteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo'qon xonliging ,dehqonchilik ,yer egaligi va irigatsiya tizmi kengroq yoritilgan ,xonlikning asosiy tayanchi bo'lgan dehqonchilik uni iqtisodiy jihatdan taminlab turgan ,suv taminoti irigatsiya tizimi ham muhim bo'lgani uchun mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.Hozirda ham bu malumotlar muhimligi sabab bu maqolada yer egaligi va irigatsiya tizimi manbalar asosida tahlil qilindi

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi , Vaqf , yer -suv,amllok ,xususiy ,tarxon ,xiroj yerlari Farg'ona vodiysi Chinobod,Shahrixonsoy ,Yangiariq ,irrigatsiya tizmi .

Qo'qon xonligi yer egaligi va irrigatsiya,dehqonchilik umuman shu boradagi hamma sohali tizimlar muhim sanalgan chunki bu davrda iqtisodiy jihatdan muhim tayanchi hisoblanar edi.Ayniqsa bu davrda dehqonchilik salmog'i yuqori bulgan Farg'ona vodiysida bu narsa yaqqol ko'zga tashlangan .Xonlik xududida suv manbalarining yetarli ekanligi dehqonchilikdan yuqori hosil olish imkonini bergan .Ekiladigon ekinlar butun hudud yani O'rta osiyo uchun hos bulgan ekinlar yetishtirish g'allachilik ,jo'xori chilik, polizchilik ,bog'dorchilik ,sabzovatchilik,sholkorlik ,anchagina rivojlangan bo'lgan .19 asrga kelib xonlikda paxta maydonlari xam to'xtovsiz kengayib borgan bu esa Rossiya va boshqa davlatlarga eksport qilish imkonini bergan .Yerga egalik qilish bu yerda ham oldin va usha davrda mavjud qo'shni davlatlarnikidey bo'lib,xosildor yerlarning katta qismi davlatniki xisoblanar edi.davlatdagi eng katta mulkdor xon bo'lib ,u katta –katta xosildor yerlarga ,ulardan olinadigon xosilga ,bu yerlarda joylashgan yaylovlar va hamma yerlarga egalik qilgan Qo'qon xonligida yer egalik turlari boshqa davlatlardan uncha farq qilmagan ularning har birini vazifalari qonunlari bo'lgan . Qo'qon xonligida yer egalik turlari 1. Xiroj yerlar – yer egalarining xususiy yerlari;2. Davlat yoki amllok yerlar – xonga qarashliyerlar, o'rmonlar, to'qaylar, yo'lu-ko'priklar;3. Xususiy yerlar – xonning maxsus farmoyishi bilan yirik amaldorlarga berilgan yerlar(suyurg'ol);4. Vaqf yerlar – diniy muassasalarga, ya'nimasjid, madrasa, mozorlarga qarashli yerlardir. Madrasalar uchun ajratilgan vaqf yerlaridan xiroj olinmasdi ,lekin masjidlar foydalanadigon yerlardan barcha qatori xiroj olinadi¹“Muntaxab at –tavorix “ asarida ma'lumot berilishicha Yor masjid Qo'qon xoni Umarxonning ov qiladigon qo'riq

¹ Н.Пантусов О податях и повинностях существовавших в бывшем Кокондском хонстве :в последне время Хидояр –хона //Туркестанские ведомости ,1876 -16 б

yerlari sifatida ishlatilgan .Uning so'zlariga qaraganda Yor masjidning yer maydoni 4 ming tanob (qariyb 2 ming gektar) ni tashkil etgan .U yerda ko'l,sholi maydoni ,turli xil mevalar bog'lar bo'lgan ,Bu yer Qo'qon xonlarining ov maydoni Shikorgoh bo'lgan .² Bundan tashqari qishloq jamoasiga tegishliyerlar, ko'l va adirlar ham bo'lib, ulardan aholi umumiy asosda foydalangan. Amlok xonixtiyorida yer bo'lib, u «zamini xos», deb ham atalgan va undan keladigan barcha daromad xonningixtiyorida bo'lgan³. Bunday yerlar xon tomonidan ayrim guruh va shaxslargaberilgan. Yerni olgan kishi, uni o'z hisobidan sug'orib, olgan hosilidan xonga soliq to'lagan va bu soliq miqdori xirojdan ortiq bo'lgan.Yerga egalikda mulk, ijara, urg'u, tanho shakllaridan ham foydalanilgan.

Mulk - boylarga qarashli bo'lgan xususiy yerlarbo'lib, ular dehqonlarga ijaraga berilgan. Ijara -muayyan shartlar asosida beriladigan barcha ko'chmas va ko'chadigan mulk - yer, ariq,tegirmon, tim, rasta, ulov va boshqalarni o'zichiga olgan mulk shakli bo'lsa, urg'u –musodara qilish yo'li bilan xon mulkiga aylantirilgan yoki gunohkorni qo'lga olishda jonbozlik qilgan shaxslarga berilgan yer vaboshqa mol-mulkdir.

Tanho – hukmdor tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarga amlok yerlardan ba'zilarini in'om etilishi tufayli paydo bo'lgan mulk shakli bo'lib, bunday yerlarda soliq yig'ish huquqi tanho egalari tanhodorlarga berilgan. U o'ziga berilgan yer, bir nechta qishloq, hatto katta mulkning yillik yoki yarim daromadini hadya sifatida olgan. Ba'zan kishi bir umr tanhodor bo'lgan va o'g'li xon marhamatiga sazovor bo'lsa, tanhodorlik meros tarzida davom etgan. Harbiylarga tanho yoki xiroj taqdim etilsa, u tarxon, deb atalgan. Xonlikda mehnatkash aholining turmushi og'ir bo'lib, ularning ko'pchiligida yer bo'lmagani sababli katta yer egalarining yerlarida ishlab kun kechirganlar. O'z kuchini sotish evaziga tirikchilik qiluvchi bunday dehqonlar chorakorlar deb atalgan.Yer egasiga yollanib, uning ot-ulovi va ish qurollaridan foydalanib dehqonchilik qilgan chorakor xirojga, yetishtirgan hosilining 1/5 qismini xirojga to'lagach, qolgan hosilning 3/4 qismini yer egasiga topshirgan. Uning o'zida hosilning 1/4 qismi qolgan. Agar chorakor paxta yoki oqmakkajo'xori ekib dehqonchilik qilgan bo'lsa, yuqoridagi chiqimlardan so'ng unga hosilning 1/3 qismi qolgan. Qishloq aholisi tirikchilik uchun yana boshqa yumushlarni ham bajargan. Masalan, hosil pishib yetilguncha erkaklar mardikorlik, ayollar esa yaylovlarga chiqib chorvachilik bilan shug'ullanganlar Sug'orish tarmoqlarining mavsumiy ta'minoti dehqonlar zimmasiga yuklatilgan. Ular hasharlarda ishtirok etganlar, ba'zan 15 kungacha ishlab anhor va ariqlar qaziganlar.Qo'qon xam xuddi Buxoro va Xiva xonliklaridagidek yerga egalik huquqi mavjud bo'lgan .

Axolidan olinadigan soliqlar deyarli bir xil bo'lgan .Ushr yerlari zamini ushr deb yuritilgan yerlardan hosilninh o'ndan bir qismi miqdorida ushr soligi ruhoniylar

² R.X.Akbarov Qo'qon xonligi tarixi ,Fargona 2015 ,74b

³ Eshov B.J.O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixidan – Toshkent :-2012 .33b

foydasiga undirilgan.

Qo'qon xonligida soliqlardan ozod qilingan ,ya'ni "mulki xur "yerlari ham mavjud bo'lib ularning egalari bo'lgan sayyid ,shayxlar ,xo'jalar va eshonlar xonning maxsus buyruqlari asosida barcha soliqlardan ozod qilinganlar .Shuningdek ,xonzoda va to'rlar ,amin ,darvesh qozi va sofilarni bazilari ham tanob solig'idan ozod qilingan. Maxsus ajratilgan yerlar N.N.Pontusov,V.P.Nalivkin malumot berilgan . XIX asr Qo'qon xonligi xususan, Farg'ona vodiysining sug'orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiya yirik sug'orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to'g'onlar qurila boshlagan..Xonlikda XVIII asrga qadar yerlarni sug'orish uchun acocan soylar va jilg'alarining suvlaridagina foydalanilgan. Qo'qon xonligida taxt uchun kurashlar va siyosiy tarqoqlik davom etishiga qaramasdan XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrda ayrim tumanlarning sug'orish tarmoqlari tiklangan va yangilari qazilgan.

Middendorf ma'lumotiga ko'ra Yangiariq 1803 –yil Irisqulibek boshchiligidagi ochilgan .U Norin Dasryosidan boshlangan bo'lib quyidagi aholi punktlariga suv yetkazib bergan 1.CHag'araqoxon 2.Qish rabot 3.Uychi 4.Chortoq 5.Mutagin 6.Beshtepa Chortoq .7.Mastura .8.Tepa Shahar –Namangan.Oxirgi aholi manzilgohi Uychi ,chortoq va Xonobod volostlari bo'ysinuvchi Namangan shahriga tog'ri kelgan.⁴ Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo'lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladiganShahrixonsoy kanali, Namangan yangi arig'i, Chinobod arig'i, Andijonsoy va boshqasug'orish tarmoqlarining qazilishi .Farg'ona vodiysida sug'orish tarmoqlarini ko'payishi, sug'oriladigan maydonlarining sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog'dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

Qo'qon xoni Olimxon hukmronligi yillarida Farg'ona vodiysining janubiy hududlaridagi suv ta'minotini yaxshilash uchun So'x daryosidan oltita ariq qazilgan va hozirgi Oltiariqqa asos solingan⁵ Bu davrda Namangan vohasida suv ta'minotini yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish uchun Namangan viloyati hokimi Sayidqulbek Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalini qurish uchun ruxsat oldi⁶. Yangiariq kanalining qazilgan yili haqida ilmiy tarixiy manbalarda turlicha ma'lumotlar bor. Chunonchi, arxiv hujjatlarida kanal 1800-1803 yillari qazilgan deb yozilgan⁷. A.F. Middendorf⁸ S. Soatovlar⁹ uni 1803 yilda, V.P. Nalivkin esa 1819 yilda qazilgan, deb ko'rsatadi. XIX asr matbuoti sahifalarida ham Yangiariq kanali 1803-1811 yillarda bunyod etilgan deb yozilgan ¹⁰

⁴ R.X.Akbarov Qo'qon xonligi tarixi ,Fargona 2015 ,74b

⁵ Ziyo .A. O'zbek davlatchiligi tarixi .-Toshkent :200;.-298b

⁶ Xudayqulov T. 19 asrda Qo'qon xonligining ijtimoiy –siyosiy iqtisodiy va madaniy hayoti //Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya .-T.:2000. 68b

⁷ UzR MDA.19-f.,1-r.,290-ish . 13 –var.

⁸ Middendorf A.F. Ocherki Ferganiskoy Dolini .- SPb.,1882 .-s.29.

⁹ Soatov S. O'zbekiston SSR Tarixidan o'quv qo'llanmasi .-Toshkent ,1973.- 28b.

¹⁰ Turkestaniskiy vedomosti. 1880 ,N 24 . – S.94

Lekin topograf N.Jilin va arxiv ma'lumotlariga tayangan holda kanalni 1800-1803 yillarda Olimxon davrida bunyod etilgan, deb ta'kidlash mumkin.¹¹ Umarxon davrida, ya'ni 1811 yilda Yangiariqdan Zarkent va G'irvon qishloqlariga qarab ariq chiqarilgan. Bu ariq Farg'ona vodiysining sug'orma dehqonchiligi tarixiga Mutagan arig'i nomi bilan kirgan. Mazkur ariq Zarkent qishlog'ining quyi qismlaridagi yerlarni suv bilan ta'minlagan. 1813 yilda Namangan hokimi Qipchoq Mirza Sirdaryoning o'ng sohilida bo'sh yotgan yerlarni o'zlashtirish uchun Yangiariq kanalini uzaytirib Qirg'izqo'rg'ongacha yetkazgan. Uning uzaytirilishi Namangan shahrining janubiy qismida suv ta'minotini yaxshiladi. Yangidan sug'orilgan yerlarda makkajo'xori, bug'doy, arpa, poliz ekinlari ekilgan. 1819 yilda Qo'qon xoni Umarxon farmoni bilan Yangiariq kanali yana uzaytirilib, uning uzunligi 120chaqirimga yetkazildi. Yangiariq kanali qazilgandan keyin. Namangan vohasida 5 ta soy, 195 ta ariq mavjud bo'lib, ular orqali 131 ta qishloq va 45 ta chorvadorlarning qishloq yerlari sug'orilgan, suv va nazorati bilan 4 ta mirobboshi va 66 ta mirob shug'ullangan. Yangiariq kanali qurilishi bilan Namangan vohasining suvga bo'lgan ehtiyoji to'la hal etilmagan Namangan shahri va uning atroflaridagi qishloqlarini suvga bo'lgan ehtiyojini to'la ta'minlash uchun 337- 340 tegirmon suv kerak bo'lgani holda 1821 yilgacha mavjud 129 ta qishloq va 40 ta qishlovxonalar hamda 276 ta tegirmon suv bilan ta'minlangan. 1819-1821 yillarda Namangan shahri va uning atroflaridagi qishloqlar va ekin maydonlarining suv ta'minotini yanada yaxshilash uchun Nazaro'lmas qishlog'i yaqinida Norin daryosidan suv oladigan Xonariq kanali qazilgan.

Uning suv sig'imi 83 tegirmonga teng bo'lib, u Namangan sharqining sharqiy qismi va atrofdagi 23 ta qo'shni qishloqlardagi suv ta'minotini yaxshilagan.¹² Umarxon davrida qurilgan Shahrixonsoy kanali Shahrixon shahrining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq.¹³ U XVIII asrdan boshlab qishloq tarzida ma'lum bo'lgan va Asaka, Xodim, Segeza qishloqlari bilan birga Aravansoy va Oqbo'raning Aravonga qo'shiladigan g'arbiy tarmog'idan sug'orilgan. Keyinroq, bu yerga Qo'qon va Marg'ilondan ko'plab aholining ko'chib kelishi, Sharqiy Turkistondan kelgan 20 ming muhojirlarni joylashtirilishi tufayli ekin maydonlari va sug'orish inshootlariga bo'lgan ehtiyojning keskin ortib ketishi sababli Umarxon Oqbo'ra Shahrixon shahriga 1815-yilda assos solgan. Shahar Umarxon davrida barpo etilgan. Shuning uchun ham xon sharafiga bu shahar Shahrixon nomini olgan. Suvlarining O'shdan ortgan qismini Andijonga o'tkazmay Aravonsoyga tashlashga buyruq bergan¹⁴ Natijada Farg'ona vodiysining Shahrixon vohasi yerlarini sug'orish ishlari jadallashib ketgan. Bu

¹¹ Sagdullayev .A. va boshqalar .O'zbekiston tarixi .1 qism .- Toshkent : Akademiya ,1997 .- B.310.

¹² Usha joyda .UzR MDA> 19-fond ,1 –ruyxat,290 –ish ,22-var.

¹³ Shaxrixon shaxriga 1815 –yilda asos solingan .Shaxar Umarxon davrida barpo etilgan .Shuning uchun xon sharafiga bu shaxar Shaxrixon nomini olgan

¹⁴ Jalilov S .Farg'ona vodiysining sug'orilish tarixidan –Toshkent :Fan,1977.33 b

hududdagi yerlarni o'zlashtirish uchun hatto Qo'qondan bir guruh mahbuslar ham olib kelinib, ulardan alohida qishloq tashkil qilingan¹⁵ va unga "Dorilomon" deb nom quyilgan. Shahrixonsoy 1811 yilda qurilgan bo'lib, uni ayrim kitoblarda "Naxri Umarxoniy" deb tilga olingan. Shahrixonsoy suvlari bilan Farg'ona vodiysining sharqiy hududlari, jumladan Qo'rg'ontepa, Jalolquduq, Oyim kabi mavzelari sug'orilib, bu hududdagi keng maydonlar o'zlashtirilgan. O'zlashtirilgan yangi yerlarda 1450 xo'jalikdan iborat yangi qishloqlarga asos solinib, 250 ming tanob (41-42 ming)ga yaqin yerlar o'zlashtirilgan.¹⁶ 1820 yili Marg'ilon yerlarini sug'orish uchun Shahrixonsoydan¹⁷ uzunligi sakkiz chaqirim bo'lgan Ustambog' arig'i, Guratepa va Momoxon mavzellarini sug'orish uchun Eshonbobo arig'i chiqarildi. Qo'qon xonligida sug'orish inshootlarini barpo qilishning ma'lum tartib-qoidalari mavjud bo'lgan. Sug'orish tarmoqlari va uni qurish ishlari ikki guruhga ajratilgan. Birinchi guruhga hajm jihatdan kichik sug'orish tarmoqlari kiritilib, ularni qurishda ularga mahalliy mutasaddi kishilar, mirobboshilar boshchilik qilgan. Ikkinchi guruh sug'orish ishlariga xonlikning turli viloyatlaridan qazuvchi – hasharchilar jalb etilgan. Bunday inshootlar qurilishiga bevosita xon yoki uning joylardagi vakili boshchilik qilgan.

XIX asrning birinchi yarmida Farg'ona vodiysida sug'orish tarmoqlarining rivojlanishida muhim rol o'ynagan omillardan yana biri bu yerga muhojir xalqlarning ko'chirib keltirilishi bo'lgan. Xususan, 1829 yilda Sharqiy Turkistondan 70 mingga yaqin uyg'urlar xitoyliklarning jazolaridan qo'rqib Muhammadalixon qo'shiniga ergashib kelgan va ular vodiyni sharqiy tumanlariga, ya'ni Oqbo'ra daryo vodiysining yuqori qismi, Qurshob vodiysi, O'zgan atroflari, Ko'gartsoy vodiysining Jalolobod va Suzoq xududlari Shahrixonsoy, Yozyovon, Andijon atroflariga joylashtirilgan¹⁸. Natijada bu hududlarda yangi yerlar o'zlashtirilib, qishloqlar barpo etilgan. XIX asrning 60-70 yillarida Farg'ona vodiysidagi o'z davri uchun ulkan inshoot hisoblangan Qo'qon xonligining so'nggi davrida, ya'ni 1868-1871 yillarda qurilgan Ulug'nahr arig'i ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, Farg'ona vodiysidagi eng katta sug'orish kanali hisoblanadi¹⁹. XIX asrning 70 yillari oxirida Qo'qon xonligida bo'lib o'tgan siyosiy voqealar tufayli kanal qurilishiga bag'ishlangan yozma manbalar juda kam saqlanib qolgan. Shuning uchun ham uni qurishdan ko'zlangan maqsad tarixchi olimlar asarlarida turlicha talqin qilinadi. V.S. Batrakovning yozishicha, kanalni qurishdan maqsad Andijonning shimoliy qismida joylashgan yerlarni sug'orish

¹⁵ Obozrennie Kokondskogo xanstva .-C .196.

¹⁶ UzR MDA .I -25 fond ,1-ruyxat ,1 –ish ,92 var .

¹⁷ Usha davrda Shaxrixonsoy kanalining uzunligi 101 chaqirim bo'lgan .1 chaqirim -1,06 km.ga teng

¹⁸ Semyonov A.A. Otnoshenie Kokondskogo xanstva k Kashgaru .Rukopesniy fond instuta istorii i arxeologii .AN Uz SSR .inv.No_78 .-S .18

¹⁹ Ivanov P.P.Ocherki po istorie Sredniy Azi . –M., 1958.-b 182.

bo'lib.

Kanal qurilishi Rossiya imperiyasi tomonidan Qo'qon xonligining tugatilishiga qadar davom etib, u Yozyovongacha qazilgan va 1875 yilda faqat uning yarmi qurib bitkazilgan. Tarixchi olimlar I. Po'latov va A. Mustafoevlarining ta'kidlashlaricha Ulug' nahr kanalining qurilishidan asosiy maqsad xonlikning poytaxti Qo'qon shahrinisuv bilan ta'minlash bo'lgani uchun Qo'qon shahrigacha qurib bitkazilgan.²⁰ Kanalning qurilishi bilan ilk bor Markaziy Farg'onaning janubi - sharqiy hududidagi yerlarni sug'orish borasida qadam qo'yilgan. Xonlikda dehqonchilik ekinlarining aksariyati O'rta Osiyo xonliklariga xos bo'lib, g'allachilik, bog'dorchilik, sabzovot va poliz mahsulotlari yetishtirish hamda ipakchilik yaxshi rivojlangan. Donli ekinlardan makkajo'xori yetishtirish keng tarqalgan bo'lib, u shahar va qishloqlarda kambag'allarning asosiy iste'mol mahsuloti hamda mol ozuqasi hisoblangan. Janubi-g'arbiy Xo'jand, Konibodom, Isfara, So'x, Chimyon, Rishton hududlari asosan o'rik yetishtirishga to'la ixtisoslashgan. Bu davrda butun Farg'ona vodiysida tut daraxti keng tarqalib, u tog' oldi va qadimgi dehqonchilik vohalaridan hisoblangan So'x, Isfara, Namangan, Ashtda ipakchilik uchun qadimdan o'stirilib kelingan. Farg'ona vodiysining tog'li hududlari, tog' yon bag'irlari va adirlaridan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi qishlov va yaylov uchun unumli foydalangan. Shu bilan birga bu hududlar bahorgi va kuzgi lalmi dehqonchilik uchun qulay bo'lgan

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki o'rganilgan manbalar asosida Qo'qon xonligi dehqonchilik va suv taminoti bo'yicha qulay geografik joyda joylashgan. Irrigatsiya va qishloq xo'jaligi ham hukmdorlar etiborida bolgan, ekin yerlarning kengayishi xonlik xazinasi boyishiga olib kelar edi bu esa irigatsiya tizimiga etiborni oshishiga olib kelgan. yer egaligi, sug'orish tizmi, dehqonchilik kabi tizimlar xorijiy va mahalliy manbalar asosida urgansak bo'ladi. Ammo bu davrda tegishli yer suv, dehqonchilik, irigatsiya tizimini hozirgi kunda ham dolzarbli sababli bir qancha urganilmagan jihatlari ham bor.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Middendorf A.F. Ocherki Ferganiskoy Dolini .- SPb., 1882 .-s.29.
2. R.X. Akbarov Qo'qon xonligi tarixi, Fargona 2015, 74b
3. Sagdullayev .A. va boshqalar .O'zbekiston tarixi .1 qism .- Toshkent : Akademiya, 1997 .- B.310.
4. Soatov S. O'zbekiston SSR Tarixidan o'quv qo'llanmasi .-Toshkent, 1973.- 28b.
5. Turkestaniskiy vedomosti. 1880, N 24 . – S.94
6. UzR MDA.19-f.,1-r.,290-ish . 13 –var.
7. Xudayqulov T. 19 asrda Qo'qon xonligining ijtimoiy –siyosiy iqtisodiy va madaniy
8. hayoti //Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya .- T.:2000. 68b
9. Ziyo .A. O'zbek davlatchiligi tarixi .-Toshkent :200;.-298b

²⁰ Batrakov V.S. Xarakternie cherty seliskogo xozyaestiva .Ferganiskoy dolini v period Kokandkogo xanstiva .//Trudi SAGU .Nov.ser .vip .62 .kn.8.- Tashkent, 1955.-s.120